

Prof. dr hab. Jacek Tebinka
Instytut Politologii, Uniwersytet Gdański,
ul. Jana Bażyńskiego 4
80-309 Gdańsk

Recenzja

rozprawy doktorskiej mgr. Adama Mordzaka pt. „Dyplomacja i wywiad
Wielkiej Brytanii wobec Japonii 1939-1941”, napisanej pod kierunkiem
dr hab. Dariusza Jeziornego, prof. UŁ, Łódź 2025, ss. 607

Rozprawa doktorska Adam Mordzaka jest interesującą próbą analizy działań brytyjskiej dyplomacji i wywiadu wobec Japonii w latach 1939-1941. Doktorant podjął w swojej pracy istotny problem polityki Wielkiej Brytanii w pierwszych latach II wojny światowej, kiedy nie znajdowała się ona jeszcze w stanie wojny z Japonią prowadzącą podbój Chin, choć wypowiedziała wojnę Trzeciej Rzeszy 3 IX 1939 r. Doktorant wyeksponował w tytule dwa elementy dyplomacji i wywiad co jest zrozumiałe w świetle wykorzystania przez niego na niespotykaną do tej pory w badaniach naukowych i to nie tylko w Polsce, materiałów brytyjskiego radiowywiadu w połączeniu z analizą akt gabinetu brytyjskiego, Foreign Office i Joint Intelligence Committee. Problematyka poruszana w recenzowanej pracy doktorskiej jest szersza, co zasługuje na podkreślenie. Adam Mordzak przedstawia różne aspekty brytyjskiej polityki zagranicznej wobec Japonii w latach 1939-1941 na tle jej wojennej strategii.

Wybór tematu recenzowanej rozprawy jest uzasadniony. Doktorant podjął się analizy istotnego problemu polityki brytyjskiej wobec Japonii w okresie, kiedy imperium brytyjskie zmagало się z Niemcami, a potem także z

Włochami, starając się środkami dyplomatycznymi radzić z presją Japonii na Dalekim Wschodzie.

Niezależnie od sporej literatury przedmiotu dotyczącej poruszanej w recenzowanej dysertacji tematyki, praca „Dyplomacja i wywiad Wielkiej Brytanii wobec Japonii 1939-1941”, stara się wypełnić lukę badawczą, szczególnie dzięki wykorzystaniu olbrzymiej ilości dokumentów brytyjskiego radiowywiadu odtajnionych dopiero w XXI wieku. Nowy materiał źródłowy stwarza pole do badań, których rezultaty Adam Mordzak zawarł w recenzowanej rozprawie. Tematykę podjętą w doktoracie znajdziemy w jego wcześniejszych artykułach na temat relacji brytyjsko-japońskich w tym publikowanych w poważnym czasopiśmie anglojęzycznym, co zasługuje na podkreślenie.

Cezury chronologiczne recenzowanej rozprawy nie budzą wątpliwości. Układ niemiecko-radziecki z 23 VIII 1939 r., początkowa data pracy, stanowił szok nie tylko dla mocarstw europejskich, ale dla Japonii, która prowadziła wojnę z ZSRR na pograniczu mongolsko-mandzurskim i została zdradzona w walce z komunizmem przez niemieckiego sojusznika. O ile w Europie zbliżenie niemiecko-radzieckie otwierało Hitlerowi drogę do agresji na Polskę o tyle w relacjach z Tokio dawało nadzieje Londynowi na prowadzenie dialogu i uniknięcie wojny. Cezurą końcową dysertacji jest grudzień 1941 roku czyli napaść Japonii na USA i posiadłości brytyjskie w Azji Południowo-Wschodniej, kończąca próby oddalenia wojny na Dalekim Wschodzie. Trzeba podkreślić, że Adam Mordzak nie zapomniął jednak o wcześniejszym okresie w relacjach, także przyjacielskich, brytyjsko-japońskich i w pierwszym rozdziale, słusznie z punktu widzenia narracji w pracy, przedstawił ich zarys od przełomu XIX/XX wieku do sierpnia 1939 roku.

Praca doktorska Adama Mordzaka jest obszerna, liczy ponad 600 stron maszynopisu, ale nie ma charakteru kronikarskiego. Biorąc pod uwagę obszerność analizowanego materiału archiwalnego, intensywność kontaktów

międzynarodowych w latach 1939-1941 i ich wagę, uważam, że poziom szczegółowości w analizie problemu jest właściwy, podobnie jak liczba i wielkość przypisów w rozprawie.

Struktura i konstrukcja dysertacji są odpowiednie. Została przygotowana w układzie chronologiczno-problemowym, który jest właściwy dla podjętego przez Adama Mordzaka tematu z dziedziny historii stosunków międzynarodowych. Rozprawa liczy pięć rozdziałów. W każdym z nich wyróżnił on podrozdziały, ułatwiając narrację i przejrzystość wyводу.

We Wstępie Autor rozprawy postawił szereg pytań badawczych dotyczących zarówno bilateralnych relacji brytyjsko-japońskich, jak i ich międzynarodowego kontekstu. O ile nie budzą one zastrzeżeń to brakuje wyraźnie postawionych hipotez, które weryfikowano by w pracy.

Metodologicznie recenzowana rozprawa doktorska jest klasyczną dysertacją z dziedziny historii dyplomacji opartą o analizę dokumentów dyplomatycznych. Nowatorskie jest sięgnięcie w takim stopniu, jak tego dokonał Adam Mordzak po akta brytyjskiego wywiadu, a ściślej mówiąc radiowywiadu czyli przechwycone i odszyfrowane przez kryptologów z Rządowej Szkoły Kodów i Szyfrów depesze dyplomacji różnych państw, a przede wszystkim Japonii.

We Wstępie Adam Mordzak omawia źródła i literaturę przedmiotu wykorzystaną w pracy doktorskiej. Podstawa archiwalna jest bardzo szeroka. Autor sięgnął po dokumenty z The National Archives w Kew. Przeprowadził kwerendę w zespołach Foreign Office, gabinetu brytyjskiego w czasie pokoju i gabinetu wojennego oraz Joint Intelligence Committee. Co najważniejsze zapoznał się dokładnie z dokumentami Government Code and Cypher School: Diplomatic Section zawierającymi przechwyconą i odczytaną korespondencję radiową dyplomacji różnych państw tak zwane „BJ” dostarczane odpowiednim departamentom Foreign Office. Po wykorzystaniu były one niszczone albo zwracane wywiadowi. Zostały odtajnione w archiwum dopiero w XXI wieku. W

aktach Foreign Office nie zachowały się rzecz jasna, co stawia przed badaczem poważne wyzwanie badawcze, z którym musiał zmierzyć się Adam Mordzak. Śledząc jego rozważania w dysertacji trzeba stwierdzić, że poradził sobie z tym zadaniem dobrze, umiejętnie łącząc narrację opartą o dokumenty brytyjskie z wiedzą jaką Foreign Office posiadało o działaniach dyplomacji japońskiej i innych w wyniku lektury odszyfrowanej korespondencji radiowej.

Kwerendę w The National Archives można prowadzić bez końca, więc trudno zarzucać Adamowi Mordzakowi poważniejsze uchybienia. Brakuje jednak analizy dokumentów z zespołu FO 1093, Permanent Under-Secretary's Department, w którym znajdują się odtajnione również dopiero w XXI wieku dokumenty Secret Intelligence Service, pomocne w analizie roli tej instytucji i human intelligence w podejmowaniu decyzji w Foreign Office.

Rozczarowujące jest słabe wykorzystanie w doktoracie edycji drukowanych dokumentów. Nie zmienia tego fakt, że po niektóre, w tym wypadku brytyjskie, sięgnął Autor do akt w The National Archives, pomijając tomy z oficjalnej serii Documents on British Foreign Policy 1919–1939 w tym dotyczące Dalekiego Wschodu. Brak tomów z innych edycji dokumentów dyplomatycznych: amerykańskich (Foreign Relations of United States. Diplomatic Papers), niemieckich (Documents on German Foreign Policy 1918–1945), radzieckich (Dokumenty Vneshnei Politiki Sssr) i australijskich (Documents on Australian Foreign Policy 1937–1949) jest jednak poważnym uchybieniem w dysertacji doktorskiej tego typu. Polskie Dokumenty Dyplomatyczne, też pominięte, mają jednak drugorzędne znaczenie dla tematu pracy.

Literatura wspomnieniowa jest bardzo uboga w recenzowanej rozprawie doktorskiej. Nie chodzi tu o mnożenie pozycji, ale brak podstawowych publikacji niezbędnych do analizy wydarzeń. Autor rozumie rolę stałego podsekretarza stanu w Foreign Office Alexandra Cadogana, ale pomija jego jakże ważne dzienniki: *The Diaries of sir Alexander Cadogan 1938–1945*, ed. by

D. Dilks, London 1971. Z ważniejszych pozycji brak wspomnień szefa brytyjskiej dyplomacji od 1940 r. Anthony Edena Pamiętniki 1938–1945, t. 2: Obrachunki, Warszawa 1972; dzienników Olivera Harveya: *The Diplomatic Diaries of Oliver Harvey 1937–1940*, ed. by J. Harvey, London 1970 i wojskowego Alana Brooke'a: *War Diaries 1939–1945*. Field Marshal Lord Alanbrooke, ed. by A. Danchev, D. Todman, London 2002. Adam Mordzak wielokrotnie przywołuje w tekście postać ambasadora Japonii w Londynie, ale zapomniał o jego wspomnieniach: Mamoru Shigemitsu, *Japan and Her Destiny. My Struggle for Peace*, London 1958.

Fakt niewykorzystania wielu źródeł drukowanych i literatury wspomnieniowej w pewnym stopniu rekompensuje bardzo szerokie sięgnięcie przez doktoranta po oryginalny materiał źródłowy. Wspomniane braki nie dyskwalifikują recenzowanej dysertacji, gdyby jednak Autor myślał o jej publikacji, to należałoby je uzupełnić.

Literatura naukowa szczególnie anglojęzyczna na temat polityki zagranicznej Wielkiej Brytanii jest olbrzymia więc niezbędna była selekcja tytułów, którą Adam Mordzak przeprowadził, wykazując się znajomością literatury przedmiotu zarówno w języku angielskim, jak i polskim. Nie ma sensu wyliczać szeregu pominiętych publikacji, które dublowałyby wiedzę znajdującą się w cytowanych w doktoracie pozycjach. Są jednak obszary, których badanie byłoby pełniejsze, gdyby sięgnął po niewykorzystane publikacje. Autor wykorzystuje informacje z posiedzeń brytyjskiego gabinetu, a więc tym bardziej warto było zapoznać się z wartościowym studium Christophera Hilla, *Cabinet Decisions on Foreign Policy. The British Experience October 1938–June 1941*, Cambridge 1991. Ciągłe ważne dla badań i problemem rozprawy pozostają następujące monografie: P.M. H. Bell, *The Origins of the Second World War in Asia and the Pacific*, London 1987; Paul Haggie, *Britannia at Bay. The Defence of the British Empire against Japan 1931-1941*, London 1981 i James Neidpath,

The Singapore Naval Base and the Defence of Britain's Eastern Empire 1919-1941, London 1981.

Poważne braki literatury naukowej występują w recenzowanej dysertacji, co zaskakujące, w dziale prac dotyczących roli służb specjalnych. Trudno pisać o aspektach wywiadowczych relacji brytyjsko-japońskich bez monografii następujących badaczy: Richard Aldrich, *Intelligence and the War Against Japan Britain, America and the Politics of Secret Service*. Cambridge 2000; Carl Boyd, *Hitler's Japanese Confidant: General Hiroshi Ōshima and Magic Intelligence, 1941-1945*. Lawrence, Kansas:1993; Tony Matthews, *Shadows Dancing: Japanese Espionage Against the West, 1939-1945*. New York: St. Martin's Press, 1993; A. Stripp, *Codebreakers in Far East*, Oxford 1995. Szerszy obraz, szczególnie jeśli chodzi o human intelligence przedstawia Peter Elphick, *Far Eastern File: The Intelligence War in the Far East 1930-1945*, London: Hodder & Stoughton, 1997.

Do analizy aspektów wojskowych brytyjskich działań przydatna byłaby wielotomowa oficjalna historia brytyjskiego wywiadu pt. *British Intelligence in the Second World War*, vol. I-V. Brakuje w literaturze przedmiotu publikacji o GCCS w okresie międzywojennym i w latach 1939-1941 takich chociażby jak oficjalna historia brytyjskiego wywiadu autorstwa Johna Ferrisa, *Behind the Enigma: The Authorised History of GCHQ, Britain's Secret Cyber-Intelligence Agency* (2020), biografia Alastaira Dennistona: Joel Greenberg, *Alastair Denniston, Code-breaking from Room 40 to Berkley Street and the Birth of GCHQ* (2017), czy historia zmagania kryptologicznych w czasie II wojny światowej: Stephen Budiansky, *Battle of Wits: The Complete Story of Codebreaking in World War II* (2002). Adam Mordzak przywołuje wprawdzie artykuł Michaela Goodmana o Połączonym Komitecie Wywiadu, ale pomija książkę tego badacza pt. *The Official History of the Joint Intelligence Committee: Volume I: From the Approach of the Second World War to the Suez Crisis* (2015).

Warto też wspomnieć o kilku wartościowych publikacjach dotyczących historii brytyjskich służb specjalnych, choć nie tak zasadniczych jak wymienione powyżej, które nie zostały wykorzystane w pracy: David Stafford, Churchill i tajne służby, Kraków 2000; R. Aldrich, GCHQ: The Uncensored Story of Britain's Most Secret Intelligence Agency (2010); K. Jeffrey, MI6: The history of the Secret Intelligence Service, 1909–1949 (Bloomsbury, 2010); Ch. Andrew, Secret Service: The Making of the British Intelligence Community (1985) i oficjalna historia MI5 autorstwa tego ostatniego pt. The Defence of the Realm: The Authorized History of MI5, (2009).

Rozdział pierwszy pracy, najkrótszy, został poświęcony relacjom brytyjsko-japońskim w okresie przed wybuchem II wojny światowej. Adam Mordzak słusznie sięgnął do początków XX wieku, aby pokazać ewolucję tych stosunków przez dekady do końca lat trzydziestych. Tytuł „Od sojuszu do wrogości” dobrze wyjaśnia kierunek ewolucji tych relacji. Rozdział ten ma charakter wprowadzający do dalszej części dysertacji i oparty jest przede wszystkim o analizę literatury przedmiotu. Kończy się podobnie jak następne rozdziały Podsumowaniem. Ten zabieg konstrukcyjny wydaje się właściwy i ułatwia lekturę pracy.

Rozdział drugi recenzowanej dysertacji obejmuje okres relacji brytyjsko-japońskich od układu niemiecko-radzieckiego o nieagresji do klęski Francji, gdy Londyn miał ciągle nadzieję, że Japonia nie wejdzie na drogę nowych agresji. Doktorant zajął się analizą procesu decyzyjnego w Whitehall w kwestiach polityki zagranicznej. Przedstawił też sposób funkcjonowania Foreign Office i ambasady brytyjskiej w Tokio w relacjach z Cesarstwem Japonii, ciekawie analizując je w oparciu o dokumenty brytyjskie w tym odszyfrowaną komunikację dyplomatyczną japońską. Zwrócić należy jedynie uwagę na aspekty niejapońskie, a mianowicie stwierdzenie, o rozpoczęciu w Polsce po klęsce w kampanii wrześniowej walki partyzanckiej (s. 68). Nic takiego nie miało miejsce. Rodząca się konspiracja daleka była od walki zbrojnej, a oddział

mjr. Henryka Dobrzańskiego był przykładem odosobnionym i postrzegał swoje działania jako kontynuację walki Wojska Polskiego, a nie wojnę partyzancką.

Autor rozprawy wprowadził też w tym rozdziale, co warto podkreślić, wątki polskie (s. 138-139), dotyczące przekazywania Brytyjczykom przez stronę polską informacji o sytuacji w Japonii. Pisze też o akcie kapitulacji Francji (s. 200). Państwo to jednak formalnie nie skapitulowało, a zawarło po przegranej kampanii układy rozejmowe z Trzecią Rzeszą i Włochami, zachowując za cenę kolaboracji z Berlinem, flotę, kolonie i znaczną część terytorium nieokupowaną.

Trzecia część rozprawy dotyczy czasu, gdy Wielka Brytania znalazła się w najbardziej krytycznym położeniu w trakcie wojny z Niemcami, a więc od klęski Francji po zwycięstwo w bitwie o Anglię. Centralnym punktem relacji brytyjsko-japońskich stało się, o czym pisze Adam Mordzak, ultimatum Tokio wobec Londynu. Przedstawia on wielowątkowo brytyjskie działania dyplomatyczne, mające zminimalizować polityczne straty w czasie militarnej słabości, skutkującej m.in. zamknięciem przez Wielką Brytanią drogi birmańskiej czego domagała się Japonia. Warto zwrócić uwagę na to, że w swojej analizie Autor dostrzega multilateralne zależności Wielkiej Brytanii, uwzględniając w jej polityce wobec Japonii pozycję dominiów, a szczególnie Australii i Nowej Zelandii oraz wciąż jeszcze neutralnych Stanów Zjednoczonych. Ważne miejsce w jego analizie zajmują też Chiny ze względu na japońską agresję, wspomnianą drogę birmańską i konflikty wokół brytyjskich koncesji.

Rozdział czwarty zawiera analizę działań brytyjskiej dyplomacji wobec Japonii od jesieni 1940 (zawarcie Paktu Trzech) do niemieckiego ataku na ZSRR 22 VI 1941 r. Adam Mordzak, podobnie jak w pozostałych częściach pracy, starał się w oparciu o dokumenty i literaturę przedmiotu pokazać meandry japońskiej polityki w czasie, gdy jej nieprzewidywalność wynikała ze skomplikowanej sytuacji w Tokio i rywalizacji różnych koterii cywilnych i wojskowych. Obok politycznych i militarnych aspektów relacji brytyjsko-

japońskich zajął się on także analizą ich aspektów gospodarczych, chociaż przydałyby się w pracy zestawienia statystyczne pokazujące wielkość i strukturę obrotów handlowych, szczególnie jeśli chodzi o surowce i towary mające znaczenie strategiczne dla Japonii.

W kwestii brytyjskich przewidywań dotyczących ewentualnej niemieckiej napaści na ZSRR Autor dysertacji sięgnął po pracę Sławomira Dębskiego, którego trudno traktować jako autorytet w tej dziedzinie. Są na ten temat publikacje brytyjskie i polskie, do których można się odwołać, a także literatura wspomnieniowa. Zaskakujące jest w tym kontekście pominięcie w recenzowanej rozprawie informacji o zamiarach Hitlera ataku na ZSRR, pochodzących z rozszyfrowanej przez brytyjskich kryptologów depeszy ambasadora Japonii w Berlinie Hiroshi Oshimy, która 12 VI 1941 dostarczona do Foreign Office spowodowała ewakuację rodzin brytyjskiego personelu dyplomatycznego w ZSRR.

W ostatnim rozdziale Adam Mordzak omówił drogę Japonii do wojny ze Stanami Zjednoczonymi i Wielką Brytanią w grudniu 1941 roku. Stara się umiejętnie pokazać kontekst wydarzeń międzynarodowych wpływających na postrzeganie Japonii przez Londyn w okresie, gdy Związek Radziecki został napadnięty przez Niemcy i ich europejskich sojuszników. Autor odnotował wprowadzenie brytyjsko-radzieckie porozumienie z 12 VII 1941 r., podając że dotyczyło Europy. Szkoda jednak, że nie przedstawił w całości tego krótkiego dokumentu, który miał fundamentalne znaczenie dla współpracy obu państw do zawarcia traktatu sojuszniczego w maju 1942 r. Mordzak wskazuje, że przechwycona korespondencja japońska przyniosła szybko informacje, iż Japonia nie zaatakuje natychmiast ZSRR. Autor nazywa czas po ataku Trzeciej Rzeszy na ZSRR „wstępnym zamieszaniem” w relacjach brytyjsko-japońskich, po którym przyszedł w Tokio trzeci rząd premiera Konoe, poprzedzający generała Tojo, który jako szef rządu dokonał ostatecznie napaści na USA, Wielką Brytanię i Holandię. Rozszerzenie wojny na Pacyfiku i w Azji

Południowo-Wschodniej oznaczało fiasko brytyjskich starań o skłonienie Japonii do nieprzyłączenia się do niej, choć nie zaatakowała ZSRR. Autor rozprawy starał się z powodzeniem przedstawić założenia brytyjskiej polityki wobec Japonii w tak dynamicznie zmieniającej się sytuacji międzynarodowej i działalność Foreign Office, wykorzystując m.in, tak jak od rozdziału drugiego, przechwyconą japońską korespondencję dyplomatyczną i pokazując problemy na jakie Londyn natrafił.

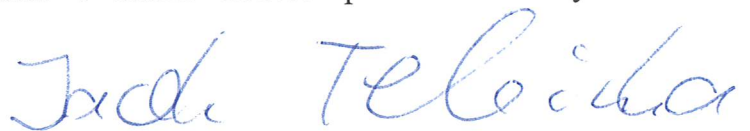
Rozprawę zamyka Zakończenie które jest zwięzłym i ciekawym jej podsumowaniem, pokazując ustalenia poczynione przez Autora i co ważne dobrze udokumentowane, jeśli chodzi o warstwę archiwalną.

Mgr Adam Mordzak podjął w recenzowanej rozprawie doktorskiej kwestię relacji brytyjsko-japońskich z perspektywy Londynu, wykorzystując po raz pierwszy w omawianiu tej tematyki tak szeroko akta brytyjskiego radiowywiadu. Problem rozprawy został dobrze sformułowany i skonceptualizowany. Tematem wartościowych naukowo rozważań doktoranta, choć trudnych warsztatowo, ze względu na specyfikę zachowanej dokumentacji wywiadowczej, jest rola Japonii w polityce zagranicznej Wielkiej Brytanii w latach 1939-1941. Dobrze, że nie tylko sfera polityczna, ale też gospodarcza stała się przedmiotem badań. Wykracza on zresztą daleko poza bilateralne relacje Londynu z Tokio, analizując zmiany w polityce brytyjskiej wynikającej z międzynarodowych uwarunkowań pozycji Zjednoczonego Królestwa w pierwszych latach II wojny światowej.

Rozprawa doktorska Adama Mordzaka pt. „Dyplomacja i wywiad Wielkiej Brytanii wobec Japonii 1939-1941” stanowi wartościowe naukowo podsumowanie wiedzy, pokazując dobre rozumienie badanej problematyki przez doktoranta na temat działań brytyjskiej dyplomacji i radiowywiadu w omawianym okresie. Autor wykazała się odpowiednimi umiejętnościami warsztatowymi, badawczymi i językowymi. Niewątpliwym atutem pracy jest dobra orientacja w materiale archiwalnym. Doktorant nie stroni od

samodzielnych wniosków badawczych. Niewątpliwie posiada umiejętność krytycznej analizy problemu i zdolność samodzielnego formułowania wniosków badawczych.

Podsumowując, recenzowana praca doktorska mgr Adam Mordzak, mimo uwag krytycznych dotyczących stopnia wykorzystania źródeł drukowanych i literatury wspomnieniowej stanowi interesujące studium pozycji jaką Japonia zajmowała w brytyjskiej polityce zagranicznej w jednym z najbardziej trudnych dla Wielkiej Brytanii okresów. Doktorant wykazał się odpowiednim warsztatem metodologicznym, umiejętnością wykorzystywania źródeł archiwalnych oraz zdolnościami analitycznymi, odpowiadając na postawione pytania badawcze. Recenzowana rozprawa doktorska stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego oraz wskazuje na posiadanie przez Adama Mordzaka ogólnej wiedzy teoretycznej, a także umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej. W myśl obowiązujących przepisów prawnych rozprawa doktorska mgr. Adama Mordzaka spełnia wymogi dysertacji doktorskiej w naukach humanistycznych w dziedzinie historii i może zostać poddana dalszym procedurom przewidzianym ustawą.

prof. dr hab. Jacek Tebinka

